

УДК 78(031)

А. П. Калениченко

*к. мист., зав. відділу музикознавства
Інституту мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України*

УКРАЇНСЬКА МУЗИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ: ЗДОБУТКИ І ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено розвитку музичної енциклопедистики. Основну увагу приділено історії створення україністичної академічної музичної енциклопедії, проблемам, з якими зіткнувся авторський колектив під час роботи над нею.

Ключові слова: музична енциклопедія, музикознавча наука, українське музикознавство.

The article deals with a brief history, an origin and characteristic features of Ukrainian academic musical encyclopedia.

Key words: musical encyclopedia, musicological science, Ukrainian musicology.

Наявність корпусу універсальних та академічних галузевих енциклопедій, на моє глибоке переконання, є своєрідним підсумком розвитку науки, атрибутом цивілізованості держави й нації, що сприяє підвищенню їх міжнародного авторитету серед розвинутих країн світу.

В Україні було підготовлено тритомну Загальну українську енциклопедію, опубліковану у Львові в 1930-х рр., багатотомні Українську радянську енциклопедію, очолювану академіком АН УРСР, поетом Миколою Бажаном (1960–80-ті рр.), та Енциклопедію сучасної України на чолі з директором Інституту енциклопедичних досліджень НАН України Миколою Железняком, видання якої триває. З-поміж академічних галузевих енциклопедій у гуманітарній сфері, гадаю, вирізняються семитомні вже видана Українська юридична енциклопедія (1990–2000-ті рр.), не так давно опублікована Інститутом держави і права ім. В. Корецького НАН України, та Українська музична енциклопедія (УМЕ), три томи якої (літери А–М, включно з І, готується до виходу у світ четвертий том – літери Н–П) уже надрукував відділ музикознавства Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (ІМФЕ НАНУ) у видавництві цього Інституту (майже всі співробітники відділу є членами редколегії всього багатотомного видання). На останній зупинюся детальніше, оскільки я є заступником голови його редколегії і співголовою редколегій уже опублікованих її першого (2006) і третього (2011) томів, а також відповідав за літери «Барон–Блю» першого тому (2006) й «Київські–Кожушко» другого (2008) та був автором добрих півтори сотень статей.

Як відомо, історія створення будь-якої резонансної енциклопедії не може бути позбавлена неточностей. Так само сталося й з УМЕ. Наприклад, 2011 р. в рецензії на перших два томи в газеті «Критика» автор під ініціалами Ю. Б., поряд із наведенням правильних фактів, твердив, що 1998 р. «було сформовано... перший том (частково – другий і третій)»¹. Насправді 1-й том було не завершено, а тільки обговорено на Вченій раді ІМФЕ для того, щоб вважати річне планове навантаження виконаним. Тоді до нього було підготовлено тільки половину (може, трохи більше) матеріалів, що увійшли до видання (гадаю, кожен, хто всерйоз займається створенням енциклопедій, добре розуміє, що уточнення й доповнення вносяться до

¹ Ю. Б. [Рецензія] // Критика. – 2011. – Берез.– квіт. [(число 3–4, 161–162)]. – С. 28.

останнього дня). Найбільше статей написав не лише тодішній вчений секретар ІМФЕ НАНУ, тепер доктор мистецтвознавства Богдан Сюта, як справедливо писав анонім під криптонімом, а й провідний український музичний лексикограф, доктор мистецтвознавства, професор Антон Муха¹, який, на жаль, відійшов у кращий світ. Там само Ю. Б. стверджував, що спершу УМЕ планували зробити «галузевою універсальною», і тільки після підготовки перших 4–5-ти літер через брак коштів і відповідних кадрів концепцію Енциклопедії буцімто поміняли на україністичну². Насправді це було зовсім не так. Адже виданий ще до того, 1993 р., словник УМЕ вже мав суто україністичний характер. Помилковим є також твердження рецензента «Критики», що УМЕ складатиметься з 5-ти томів, один з яких займуть додатки й доповнення³. Насправді ж ще перед публікацією згаданої рецензії редколегія визначила, що УМЕ вийде принаймні в 7-ми томах (точна їх кількість остаточно з'ясується тільки перед останнім томом), кожен з яких міститиме 1100–1300 статей і близько 1000 ілюстрацій, а розділ «Доповнення і виправлення» становитиме частину останнього тому.

Тож дозволю собі пролити світло на справжню історію постання УМЕ. 1993 р. до провідного музичного психолога України, глави української наукової школи в галузі музичної психології⁴, тодішнього директора ІМФЕ НАНУ й завідувача відділу музикознавства, академіка Олександра Костюка завітав відомий американський меценат українського походження, видавець та культурний діяч, мільйонер Мар'ян Коць. О. Костюк показав йому виданий 1992 р. відділом музикознавства четвертий том академічної шеститомної «Історії української музики». Цей том, як і всі інші, завершував «Іменний покажчик». М. Коць, ознайомившись із ним, напівжартома сказав: «Так це ж уже чи не половина Української музичної енциклопедії». І вже серйозніше додав: «Якщо остаточно зробите бодай частину, то спонсоруватиму не лише видання українською мовою, а й переклад англійською і публікацію у США».

О. Костюк як мудрий керівник одразу ж започаткував її створення. Окрім потреби збереження кадрів у відділі музикознавства, це було тим більш необхідно, оскільки наявна на той час московська «Музыкальная энциклопедия», якою користувалася вся музична громадськість СРСР, а згодом СНД, – тоді вже застаріла. По-перше, її готували в радянські часи. Тож і виходило, що Максим Березовський і Дмитро Бортнянський вважалися російськими й українськими композиторами, а Федір Якименко (рідний брат українського композитора Якова Степового) й Ігор Стравинський (у нього матір і дружина були українками, а батько – українізованим поляком, як історик Володимир Антонович або етнограф Тадей Рильський) – тільки російськими і т. п. Виникла нагальна потреба в енциклопедичному музичному виданні, написаному з позицій української державності – з представленням музичних митців української західної і східної діаспори (перших ніби взагалі не існувало, а другі були всуціль росіянами), статтями, присвяченими церковній музиці, повстанським і стрілецьким пісням, і т.п. По-друге, різко зріс обсяг оприлюдненої інформації, що потребувало коригування та уточнень. Ті самі причини викликали необхідність підготувати відділом музикознавства друге, кардинально перероблене й доповнене видання шеститомної академічної «Історії української музики» (у 1989–2004 рр. було видано перших п'ять томів)⁵.

¹ А. Муха – автор кількох видань довідника «Спілка композиторів України» (1962, 1968 – у співавторстві з Н. Сидоренко, 1973, 1978, 1984 – останніх два російською мовою), а також довідників «Композитори світу в їх зв'язках з Україною» (2000) і «Композитори України та української діаспори» (2004).

² Ю. Б. [Рецензія] // Критика. – 2011. – Берез.- квіт. [(число 3–4, 161–162)]. – С. 28.

³ Там само.

⁴ У другій половині 1970-х рр. на теренах колишнього СРСР існувало тільки три наукові школи в галузі музичної психології – московська, тбіліська та київська (остання – на чолі з О. Костюком). 2000 року О. Костюка, а згодом – і М. Коця, на жаль, не стало.

⁵ Поки що вийшов з друку тільки 2-й том (Історія української музики: Вид. 2-е, перероб. і доп. / Відп. ред. В. Кузик. – К.: ІМФЕ НАНУ, 2009). Майже підготовлений до видання 1-й том (відп. ред. Ол. Шевчук) містить порівняно з першим виданням чи не 90% нового матеріалу.

Найперше треба було підготувати бодай попередній словник. Основну лепту в це внесли тодішній відповідальний секретар багатотомного видання Галина Степанченко та автор цих рядків. Відтак, після ретельного обговорення й доповнення словника, співробітники відділу заходилися до праці. Вони написали або безоплатно замовили стороннім авторам значну кількість статей. Спершу УМЕ планували випустити в трьох томах. Але активну роботу невдовзі перервала економічна й фінансова криза середини 1990-х рр., коли під загрозою опинилися не лише підготовка УМЕ, а й існування ІМФЕ НАНУ (пригадую, співробітникам по півроку не виплачували зарплатню). Тож О. Костюк динамічно почав працювати на його збереження і все ж таки зберіг Інститут. На превеликий жаль, 2000 р. директор і водночас завідувач відділу перейшов у кращий світ. На місце завідувача відділу було призначено згадуваного вище А. Муху, що активізувало роботу над статтями до УМЕ. Природно, він очолив підготовку першого тому [відповідальними за літери або їх частини було дванадцять тодішніх співробітників відділу музикознавства – Антоніна Азарова, Наталя Костюк, Валентина Кузик, Олена Немкович, Лю Пархоменко, Галина Степанченко, Богдан Сюта, Алла Терещенко, Богдана Фільц, Оксана Шевчук та Олена Шевчук, не рахуючи автора цих рядків; велику роль відіграли Ірина Сікорська (заступник голови й науковий редактор редколегії тому, інший науковий редактор Н. Костюк та відповідальний секретар Ольга Кушнірук], але його не стало 2008 р. Від 2005 р. відділ очолив автор цих рядків. Перший том розпочинався підготовленими О. Немкович розділами «Від редколегії» та «Основні засади впорядкування інформації в УМЕ». Але після його виходу у світ виникла потреба в додаткових документах: тож мені довелося написати пам'ятки – «Вимоги до автора статті», «Обов'язки відповідального за літеру» та «Обов'язки голови редколегії тому», а Оксані Летичевській – «Обов'язки відповідального секретаря всього багатотомного видання». Після публікації третього тому УМЕ виникла потреба в «Методичних нотатках до УМЕ», які підготувала О. Немкович.

Відповідно з кожним томом еволюціонував і зміст енциклопедичних статей згідно з поглибленням розуміння редколегією призначення УМЕ. Якщо статті в першому томі нерідко наближалися до довідникових, то у другому (голова редколегії і науковий редактор І. Сікорська, заступник голови редколегії Н. Костюк; відповідальні за літери: М. Загайкевич, О. Кушнірук, О. Летичевська, М. Ржевська, Н. Семененко, І. Сікорська та автор цих рядків) – часом мали вже науково-дослідницький характер, а в третьому (співголови редколегії тому: автор цих рядків, Н. Костюк, О. Немкович, останні двоє – відповідальні за літери) – чи не кожна стаття є, по суті, окремим науковим дослідженням, а статті про персоналії по можливості містять їхні музичні характеристики. Від останнього відповідальні за літери одночасно є членами редколегії тому. Те саме можна стверджувати щодо четвертого тому УМЕ (голова редколегії тому – І. Сікорська, відповідальні за літери: С. Василик, В. Кузик та Б. Фільц). Відтак унаслідок розвитку української музичної лексикографії лавиноподібно зростав обсяг відповідної інформації. Тож попередні плани щодо випуску УМЕ в трьох томах довелося переглянути в бік істотного розширення. Тепер ми розраховуємо принаймні на сім томів, останній з яких включатиме «Доповнення й виправлення» аналогічно до «Енциклопедії українознавства» та московської шеститомної «Музыкальной энциклопедии».

Не можна тут не згадати про три особливості УМЕ (і в цьому вбачаю її здобутки) порівняно не лише зі згаданою московською «Музыкальной энциклопедией», а й музичними енциклопедіями, виданими в Польщі й Болгарії, а також Грува та ін. Відтак УМЕ є унікальною у світі, бо вона:

1. Є україністичною музичною енциклопедією, але її статті стосуються не лише української музичної культури, а й тих явищ у інших музичних культурах світу, що більшою або меншою мірою пов'язані з Україною.

2. Виник цілий корпус статей, підготовлений А. Мухой, про зарубіжно-українські музичні зв'язки (від австралійсько-українських до японсько-українських). З-поміж персоналій західних і російських композиторів було відібрано тільки тих, хто більшою або меншою мірою

був пов'язаний з українською культурою чи бодай дотичний до неї.

3. Не є академоцентричною, бо містить матеріали, пов'язані не лише з академічною музичною культурою, а й народною та масовою музичною культурами (у тому числі молодіжною).

Разом із здобутками та ознаками унікальності УМЕ назву й найбільші перешкоди та найболючіші чотири проблеми, які довелося й доводиться долати під час підготовки цього багатотомника та його розповсюдження:

1. УМЕ є «героїчно» відредагованою керівниками літер, кожного тому та всього багатотомного видання. Річ у тім, що після зруйнування ринковими відносинами республіканського видавництва «Музична Україна» в нашій державі залишилося не більше п'яти професійних музичних редакторів, які могли б редагувати УМЕ. Але видавництво ІМФЕ НАНУ (за винятком Л. Мокрицької) таких не мало. Не випадково найкраще було відредаговано літеру «Л» у 3-му томі, за яку відповідала колишній редактор «Музичної України», а нині провідний науковий співробітник відділу музикознавства, доктор мистецтвознавства О. Немкович. Відтак в умовах не затвердженого Кабінетом Міністрів України правопису редактори змушені орієнтуватися на виданий «Орфографічний словник», який готували академічні науковці, вельми далекі від музичної культури. Наприклад, замість загальноживаного музикантами слова «дієз» там пропонується вживати «дїєз», як це було в 1920-х рр. у російському музикознавстві. До того ж деякі західні прізвища українською мовою, написання яких скальковано з російської, звучать не естетично (зокрема, Гуно замість Гюно і т. п., і т. ін.). Під час попередніх зустрічей членів редколегії з редакторським колективом із цих та багатьох інших приводів виникали гострі дискусії, які ставали перманентними й забирали час від плідної роботи над енциклопедичними статтями. Водночас орієнтири для редагування співробітниками відділу музикознавства енциклопедичних текстів становили російські й західні музичні енциклопедії і надто «Енциклопедія сучасної України», яка мала незрівнянно більше професійних редакторів, ніж УМЕ. Тож залишається тільки заздрити шановним колегам білою заздрістю.

2. Через брак коштів на підготовку УМЕ залучення сторонніх авторів ще й досі вельми проблематичне, оскільки більшість із них не хоче писати фахові статті з оплатою 500 гривень за друкований аркуш.

3. Оскільки перших три томи УМЕ були заплановані на 1993–1998 рр., але фактично через фінансову й видавничу кризу виконані не були, в 2000-х рр. відділ готував її перші два томи позапланово, сказати б, «по-партизанському».

4. Через абсурдність однієї з Постанов Кабінету Міністрів України від 2003 р. видані за бюджетні кошти три томи УМЕ, які з нетерпінням чекають mass media, широка музична громадськість в Україні та за її межами, не можна ані продавати, ані дарувати. Незважаючи на, без перебільшення, титанічні зусилля у подоланні такої дикої ситуації директора ІМФЕ НАНУ, академіка НАН України Ганни Скрипник та автора цих рядків, «віз і нині там». Наприклад, за участю відомих прогресивних діячів української національної культури я підготував проект «Наукову літературу – читачам», у якому пропонувалося внести зміни до однієї з Постанов Кабінету Міністрів України, що дозволило б не лише кардинально змінити ситуацію на краще в багатьох напрямках, а й зекономити державні кошти, видаючи за рахунок самоокупності наступні наукові видання. Цей проект 2008 р. ми разом із головою редколегії всього багатотомного видання УМЕ, академіком НАН України Г. Скрипник винесли на обговорення Національної ради з питань культури й духовності при Президентові України Віктору Ющенкові. Там його було одностайно схвалено, але попередня ситуація чомусь залишилася незмінною. Економічно-фінансова цензура (писати можна, читати – ні), яка прийшла на зміну ідеологічній, що існувала за часів Радянського Союзу, так само відкидає українське суспільство в минуле. Але навіть тоді, коли цю перешкоду вдалося б подолати, світова (не українська) громадськість не зможе належно ознайомитися з вітчизняними енциклопедіями, бо володіє

переважно англійською мовою, а не українською. Тож звертаюся тут до Президії НАН України з проханням створити спеціальний підрозділ, який перекладав би бодай найважливіші академічні видання (звісно, також енциклопедичні) англійською мовою.

Тож саме в такий спосіб, долаючи численні перешкоди, співробітники відділу музикознавства ІМФЕ НАНУ продовжують успішно працювати над наступними томами унікальної багатотомної академічної УМЕ. Водночас схиляюся до думки, що сьогодні для українського суспільства важливішими є україністичні енциклопедії, а не загальні (наприклад, на кшталт «Британіки»).